

Hoe om te gaan met menselijke botresten *Impressie van een rondetafelgesprek*

12 mei 2022

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort
Verslag Theo van Oeffelt (SIKB)

Archeologisch onderzoek aan menselijke resten levert wetenschappelijk belangrijke informatie op over leven en dood in het verleden. In het omgaan met menselijke resten vormt ook het ethos van piëteit een belangrijk aandachtspunt – voor de archeologen zelf, voor het publiek, voor de opdrachtgever en voor de overheid. En dit, ondanks dat archeologische werkzaamheden vaak onder grote tijds- en gelddruk moeten plaatsvinden. Hierover organiseerden RCE en SIKB gezamenlijk een rondetafelgesprek.



Foto deelnemers – Esther Wieringa

Actueel gegeven

De deelnemers aan het rondetafelgesprek over het omgaan met menselijke resten, 12 mei jongstleden bij de RCE, waren het geheel met elkaar eens. Menselijke resten vormen een heel bijzondere archeologische materiaalcategorie dat andere emoties oproept dan welk studiemateriaal ook.

De aanzet voor het gesprek was gegeven op de Reuvensdagen in 2021 (de lezing 'Archeologisch skeletmateriaal, Rust In Vrede' van Leo Smole). Het bleek toen dat er veel verschillende standpunten heersten, maar dat in ieder geval de huidige omgang met menselijke resten uit archeologische context in Nederland voor verbetering vatbaar is. Zou een handvat in de vorm van een richtlijn uitkomst bieden? De toenemende frequentie van activiteiten in de bodem brengt immers met zich dat er regelmatig(er) begraafplaatsen zullen worden blootgelegd.

Herkenning en discussie

Gesprekleider Jos Bazelmans van de RCE liet de zeventien deelnemers zich presenteren aan de hand van hun eigen ervaringen. Dat leverde gelijk veel herkenning, maar ook discussie op. Herkenning bijvoorbeeld toen fysisch antropoloog Steffen Baetsen sprak over de wijze van afvoer van het materiaal. 'Met respect' werd door hem benadrukt. 'Omdat we het hebben over resten van mensen, wat we niet uit het oog moeten verliezen, ondanks de gewenning. Het begint al door de resten niet in een zak te borgen, maar netjes in een krat. En niet gehaast, maar zorgvuldig, duidelijk zichtbaar ook voor de omstanders'. Verder had Baetsen het over kleding van de archeologen, die zou ook respectvol moeten zijn. Hij kreeg veel bijval, ook met zijn statement dat nieuwkomers en archeologiestudenten hier met nadruk op moeten worden gewezen.

Wijze van transport

Depothouder bij de provincie Groningen Gertie Bergsma sloot daarbij aan met een voorbeeld van een opgraving onder de Martinikerk. Gevonden botten bleven veel te lang in het zicht en werden pas aan het eind van de dag opgeruimd. Ze had het ook over het belang van een disclaimer en

persoonlijke toelichting van het publiek door een archeoloog tijdens opgravingen. Het leidde bij haar tot de vraag of er in Nederland een ethische commissie bestaat, zoals die voor de gezondheidszorg er is. In tegenstelling tot het buitenland kennen we die niet, bleek.

Anouk Veldman van het Huis van Hilde kaartte de wijze van vervoer aan. Mag je zomaar met menselijke resten de weg op, naar een onderzoekscentrum elders in Nederland of zelfs naar het buitenland? En wat doe je met een gevonden community, bijvoorbeeld een moeder met een kind? Mogen die voor onderzoek worden gescheiden? Of het scheiden van delen van een individu over verschillende instituten? Opmerkelijk was dat Anouk ook meldde dat ze 30.000 bezoekers kreeg, en geen klachten over de tentoonstelling met menselijke resten.

Venster op historie

Publicist en tentoonstellingsmaker Evert van Ginkel vond de opslag van skeletmateriaal in depots reden voor zorg. Vaak, lang geleden opgeslagen materiaal, wordt, in zijn woorden, 'hopeloos bewaard'. Hij bepleitte meer aandacht voor het presenteren, want 'een skelet zet het venster op onze historie verder open'. En, voegde hij eraan toe, 'het brengt de bezoeker dicht bij menselijke vraagstukken als ziekte, verval, dood en oorlog'.

Objectieve selectievoorwaarden

Bart Vermeulen, stadsarcheoloog in Deventer, wees erop dat er in het veld 's-nachts graven werden afgedekt gedurende de opgraving. Voorts noemde hij de keuze in bewaren of herbegraven belangrijk. Hij ziet graag een handleiding verschijnen waarin onder andere hierop wordt ingegaan, en welke keuzes en overwegingen dan een rol kunnen spelen. Objectieve selectievoorwaarden kunnen voorkomen dat overwegingen zoals financiële, doorslaggevend worden. Voor hemzelf geldt dat de keuze tot herbegraven van botresten gemaakt kan worden wanneer er te weinig concrete gegevens voorhanden zijn. Maar, voegde hij er onmiddellijk aan toe, 'we weten nog niet wat we later met nieuwe onderzoekstechnieken wel te weten zouden kunnen komen'.

Definitie van privacy

Raphael Panhuysen van Saxion Hogeschool had 'zeker 50 tot 100 punten die verbeterd zouden kunnen worden'. Aan de hand van voorbeelden somde hij er enkele van op. Een herbegraving van een skelet in Maastricht was in zijn ogen schandalig onzorgvuldig gebeurd. Bij de opruiming van de graven onder de Nieuwe Kerk in Delft waren er onvoldoende criteria wat überhaupt zou moeten worden opgegraven. Daarom zou een beslisboom zeer wenselijk zijn. Hij zou ook graag een definitie zien voor het begrip privacy. Welke gegevens neem je op? Kun je die gegevens echt anonimiseren? Vaak is toch de identiteit te herleiden. Hij verwees naar forensisch onderzoek, waarbij dode mensen geen privacy-rechten meer hebben.

Daarover sprak eerder die ochtend ook Frank Mutter, juridisch funerair deskundige. Die ging in op de soms schurende verhouding tussen de Erfgoedwet en de Wet op de lijkbezorging. Bij opgravingen en onderzoek adviseert hij altijd gelijk de betreffende gemeente te betrekken om te bepalen welke wet 'voorrang' geniet. Bijvoorbeeld wanneer het gaat om bekende personen, heeft de familie dan recht op anonimiteit? En mag de familie DNA-onderzoek weigeren? Hij stelde ook de vraag aan de orde wie de mate van privacy van de dode bepaalt. Zijn dat de nabestaanden of de archeologen? Mutter noemde dat een testament 100 jaar privé is, en daarna openbaar. Punt voor verdere discussie is dat dit huidige regels zijn die we toepassen op mensen die onder andere omstandigheden en wetten zijn begraven.

Religieuze gevoeligheden

Halverwege het rondetafelgesprek waren er al enkele tussenstanden te noteren: bewustwording, selectiecriteria en hoe op te graven. Ze vormden de aanzet tot een latere conclusie dat een handreiking zeer wenselijk is.

Dat vond ook Erick Venbrux, verbonden aan de Radboud Universiteit. Hij tekende daarbij aan dat de gevoeligheid rond het thema dood de laatste tijd toeneemt. Lokale gemeenschappen of geloofsgemeenschappen dienen gehoord te worden, al hoeft dat niet per se ertoe te leiden dat aan hun verlangens ook gehoor kan of moet worden gegeven. 'Maar we moeten ons er (meer) bewust

van worden dat dood en leven binnen verschillende religies anders wordt ervaren. Het denken over dit soort zaken verandert. Meer piëteit, meer ethos, meer aandacht voor het omgaan met menselijke resten'. Venbrux stelde voor de menselijke resten als sacrale voorwerpen te behandelen en af te dekken. 'Punt van discussie blijft dan nog wel dat je die omgang moet uitleggen voor de veldwerker. Voor onderzoekers natuurlijk lastig, maar in sommige andere culturen raak je die resten niet aan'. En besloot hij, 'dat het overdragen van dit soort waarden aan studenten essentieel is'. 'Daarom', vielen anderen hem bij, 'is het duiden van het algemeen belang van ons onderzoek richting het publiek zo belangrijk'.

Ritualiseren

Het gesprek ging daarna over 'ritualiseren', wat een waardevolle aanvulling is wanneer gesproken wordt over ethische codes en deze vastleggen in een handreiking of leidraad. Codes, die recht doen aan respect, ethiek, attitudes, maar ook aan wetenschappelijke onafhankelijkheid. Codes, die ertoe bijdragen dat het gehele proces, van het opstellen van een Programma van Eisen tot een uiteindelijke tentoonstelling, maar zeker in het opgravings- en deponeringstadium, zorgvuldig verloopt. En die bijdragen aan een zorgvuldige communicatie. Want – haakte daarop Michael Bot (ADC Archeoprojecten) aan – zorgvuldige communicatie begint al in het voortraject, met de opdrachtgever. Financiële overwegingen werken maar al te vaak beperkend, wat vaak te herleiden is tot onvoldoende kennis vooraf. Hij noemde dat de omvang van de te verstoren menselijke resten op voorhand bekend moet zijn bij de opdrachtgever om een reële inschatting van tijd en kosten voorafgaand aan de opgraving te kunnen maken.

Richtlijn in de maak

Hayley Mickleburgh, voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Fysische Antropologie, meldde dat binnen deze organisatie wordt gewerkt aan een richtlijn, inclusief een ethische norm. Dit als antwoord op het gegeven dat een (fysisch) archeoloog vaak geen keuze heeft over óf er moet worden opgegraven, maar wel hóe dat dan moet gebeuren. Belangrijk in haar argumentatie was dat ze stelde dat er nooit één set regels kan zijn die alle situaties dekt. Maar er kan wel een richtlijn zijn om je specifieke afwegingen op te baseren. Tijdsdruk, bracht zij in, met bijval van verschillende anderen, leidt vaak tot minder ethisch verantwoorde afwegingen. Constance van der Linden (Tot op het bot) merkte daarbij op dat haast bij een archeologische begeleiding op een plaats waar menselijke resten worden verwacht niet goed en niet ethisch is.

Het leidde tot een met algemene instemming ontvangen voorstel om, mede op basis van voornoemde NVFA-richtlijn en de richtlijnen van ICOM, te gaan werken aan een Leidraad. Zoals Leo Smole (beheerder van het Archeologisch Depot gemeente Arnhem en mede-initiatiefnemer van de bijeenkomst) het formuleerde: 'In brede kring te ontwikkelen, niet dwingend van voorschrift, maar onderbouwend voor de keuzes die bij opgraving van menselijke resten moeten worden gemaakt.'

Zie ook de bijlage hieronder met de deelnemerslijst.

Deelnemers

Onderwijs & Onderzoek:

Erick Venbrux (Radboud Universiteit)
Raphael Panhuysen (SAXION Hogeschool)
Maud Verploegen (student UvA)

Uitvoering/bevoegd gezag

Michael Bot (ADC Archeoprojecten)
Steffen Baetsen (Fysische Antropologie)
Bart Vermeulen (Gemeente Deventer)
Constance van der Linden (Tot op het bot)

Bewaren/depot

Gertie Bergsma (Provincie Groningen)
Martijn van Haasteren (RCE)

Tentoonstellen/Musea

Evert van Ginkel (TGV Teksten en Presentatie)
Annouk Veldman (Huis van Hilde)

Nederlandse Vereniging voor Fysische Antropologie

Hayley Mickleburgh

Juridisch funerair deskundige

Frank Mutter

Namens organisatie

Jos Bazelmans (moderator)
Leo Smole (gemeente Arnhem)
Theo van Oeffelt (SIKB, verslaglegging)
Esther Wieringa (SIKB – CCvD Archeologie)